

הפרת אמונים

בין ש"י עגנון לברוך קורצווייל

בינואר 2017 הוסר החיסיון של ועדת פרס נובל מעל המסמכים של הפרס שהוענק לש"י עגנון בדצמבר 1966. בעקבות הסרת החיסיון נגלו במקובץ הן התנהלותן של הוועדות השונות שדנו במתן הפרס והן המאמצים והשיקולים של מי שהיו מעורבים וגם פעלו במשך שנים, רבות מכשולים ותסכולים, להשגת התוצאה המיוחלת.¹ דומני שהגיע הזמן להסיר פרטים נוספים מעל דמויות שמשכו בחוטים והיו גורם משמעותי, ואולי אפילו מכריע, במתן הפרס לעגנון.

משלל הדמויות שנטלו חלק בפרשת הפרס, ברצוני להתמקד בברוך קורצווייל, מי שהיה מחלוצי פרשנו של עגנון, העריץ את כתבי עגנון ופירש אותם למען תלמידיו וקהל הקוראים הרחב. קורצווייל, הוא ולא אחר, היה מי שכתב את שתי חוות הדעת לוועדות פרס נובל בגרמנית, כנדרש בתקנון הפרס.

מטבע הדברים התפתחה קרבה רבת שנים בין עגנון לקורצווייל, קרבה שידעה פנים רבות. מצדו של עגנון התגלתה לרוב כפיות-תודה במערכת-היחסים בין השניים. מערכת-יחסים זו נמשכה שנים עם טלטלות כאובות וקשות בגלל אופיו האגוצנטרי של עגנון עד שהתרסקה ללא תקנה.

עם היוודע הזכייה בפרס נובל, שרתה כזכור ב"קריית ספר" העברית תחושת אופוריה, שאליה נתלווה סחרור קרנבלי של אירועים ומסיבות. על אחד משיאייהן של חגיגות עגנון ניצחו חכמי האקדמיה הירושלמית שמסיבות פרסונליות, שלא זה המקום לפרטן, התעלמו והזירו את קורצווייל, כלומר: את מי שדאג וגם הוביל נאמנה את ההליך שהביא בסופו של דבר לזכייה בפרס. התנהגות זו של חכמי ירושלים, שעגנון שיתף אתה פעולה, גרמה לכך שעוד לפני צאתו של עגנון לשטוקהולם לטקס חלוקת פרסי נובל, קרס לחלוטין האמון שנתן קורצווייל בחברו הסופר. אבדן האמון הוליך למעשה לנתק כאוב ומוחלט שאי אפשר היה לאחותו או לרככו מצדו של קורצווייל. עדויות לכך מצויים בחילופי האיגרות ביניהם וגם בדברי מקורבים, אנשי אקדמיה וסופרים, שסופרו בכתב ובעל-פה במרוצת השנים.

ברצוני להוסיף עדות משלי באשר לטיב הקשרים המורכבים הללו השופכים אור הן על המליצה הספרותי בן הזמן, והן על נפתולי הקהילייה האקדמית, וכן על חלקה של אימפריית שוקן שיוזמתה הנחושה הובילה אל היעד המיוחל.

התמזל מזלי להתחמם לאורו של קורצווייל במשך שנים לא מעטות. הוא היה המנטור שלי, שליווה את עבודתי ואת ראשית דרכי באוניברסיטה, ודלתו ודלתות לבו היו תמיד פתוחים לפניי. הוא ורעייתו מרגוט, החכמה ומאירת הפנים, חלקו לי מעצתם, ולא הסתירו מפניי

את מחשבותיהם על באי ביתם. לפיכך הייתי עדה גם למערכת המורכבת של הקשרים שנטו בין עגנון לקורצווייל.

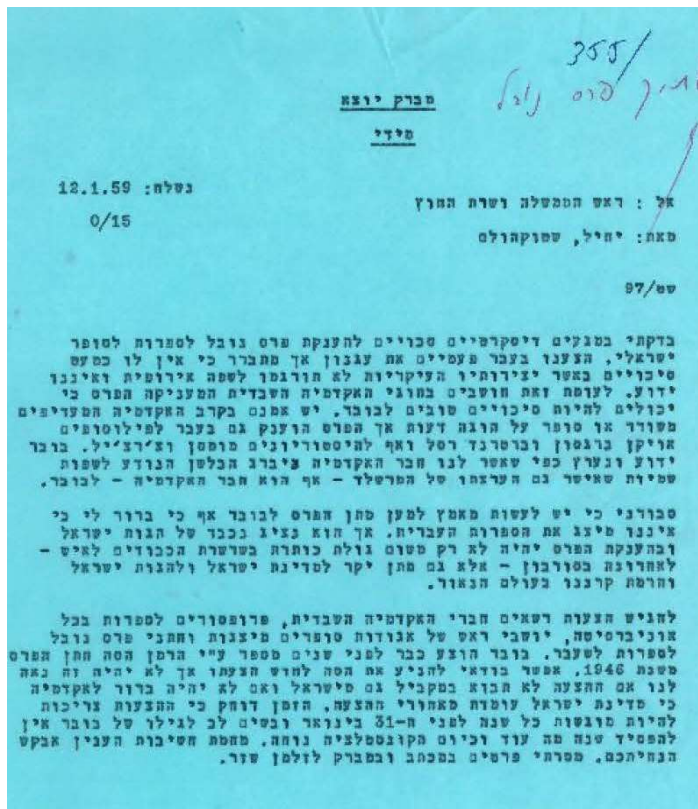
בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה התחדד אצל מנהיגים ואנשי רוח הצורך להציג קלסתר תרבותי ציוני עברי מקורי, והם חתרו בכל דרך אפשרית לכבוש את פסגת ההכרה התרבותית הבינלאומית. הילכך הם ביקשו להציע מועמד מתאים לפרס נובל, והתייחסו למשימה זו כאל משימה לאומית תרבותית ופוליטית. התייעוד בארכיון המדינה מאותן שנים אכן מעיד על כך. דוגמה אחת מכלל העדויות הוא מברק שסווג כסודי, נשלח בינואר 1959 ע"י חיים יחיל שגריר ישראל בשטוקהולם, לראש הממשלה דאז דוד בן גוריון ולשרת החוץ גולדה מאיר, וזו לשונו:

בדקתי במגעים דיסקרטיים סיכויים להענקת פרס נובל לספרות לסופר ישראלי, [...] עגנון הוצע פעמיים אך אין לו סיכוי באשר יצירותיו הספרותיות לא תורגמו לשפה אירופאית [...] לעומת זאת יכולים להיות סיכויים טובים לבובר.²

מכלל מי שהועלו כמועמדים אפשריים להצעה לוועדת הפרס עמדו על הפרק מרטין בובר וש"י עגנון. בעקבות תרגום המופת של הרומן **אורח נטה ללון** לגרמנית בידי קרל שטיינשניידר ובסיועו של טוביה ריבנר. בשנת 1964 עלתה עדיפותו של עגנון על זו של מרטין בובר כמי שזכייתו בפרס נובל תתרום לתדמיתה של המדינה הצעירה בעולם, ותאיר את שיבתם של פזורותיו של העם לארצו ולשפתו העברית המתחדשת.³

לצד התרגום הראוי היה צורך להגיש לוועדת פרס נובל לספרות גם חוות דעת בגרמנית של איש רוח, מבקר ופרשן שיציג את ייחודה וערכה הספרותי-אמנותי-הגותי של יצירת עגנון. מי שענה על הנדרש היה ברוך קורצווייל.⁴ קורצווייל הסעיר את "עולם הספרות העברית", מראשית שנות החמישים של המאה הקודמת ועד מותו. כבר בשנת 1941 הגיע קורצווייל למעמד של החוקר המובהק של כתבי עגנון בעקבות מאמר על ספרו החדש של ש"י עגנון, **אלו ואלו**, שפרסם בעיתון **הארץ**. קורצווייל חתר במחקריו לגילוי החוקיות האימננטית של היצירה האמנותית ולגילוי משמעותה ומהותה האסתטית והרוחנית שהיא חזות המציאות. הוא פרץ לעבר מחוזות אשר חוקרים אחרים לא ניחשו את קיומם. הוא גם קבע שעניין לנו בספרות העברית החדשה ב"שינוי ערכי" ביחס למטען הדורות. לאמור: אין היא המשך של הישן כי אם מהפכה, פירוש ועיצוב חדשים של מציאות חיינו. גרמו לכך תהליך החילון של היהודים ושוויון הזכויות בעקבות המהפכה הצרפתית ותנועת ההשכלה. ההשכלה ותהליך החילון אינם מרוקנים לדעתו את הספרות מהנושא הדתי, הנושא הדתי אמנם אינו נעדר אבל הוא רק נושא בין שאר הנושאים.

כאן מן הראוי להעיר שמכלל החוקרים הפרשנים והמבקרים, קורצווייל היה זה שפרץ דרך והציב את ש"י עגנון ואת אורי צבי גרינברג בראש היצירה העברית המתהווה בארץ, אחרי דורם של ביאליק וטשרניחובסקי. מאמריו בעיתון **הארץ** שכונסו לאחר מכן בספרו **ספרותנו החדשה המשך או מהפכה**¹², לא היו המשך אלא מהפכה בשדה הביקורת והפרשנות בארץ. באשר לעגנון פתח קורצווייל אופקים חדשים: בניגוד לשיח הביקורתי

"אל ראש הממשלה ושרת החוץ" (דוד בן גוריון וגולדה מאיר) – מכתבו של שגריר ישראל בשוודיה, חיים יחיל, המבשר להם שאין סיכוי שפרס נובל יינתן לש"י עגנון, אך כדאי להתאמץ שיינתן לבובר...

שלווה בראשית הדרך את יצירת עגנון,⁵ הרי שקורצווייל היה זה שחילץ אותה מהמעצפה הדתית והפולוקלורי שיוחסו ליצירתו ונטע אותה בהקשרים מודרניסטיים. הוא הציג את המודרניות של יצירת עגנון תוך התייחסויות שיטתיות למכלול מרכיביה הטיפולוגיים, התמטיים, ההגותיים והאמנותיים. כן הציג דרכים חדשות להתבונן ביצירה רבת הממדים הזו הן בהקשריה לסיפורת העברית והן בהקשריה למיטב הספרות האירופאית. הוא הציג את כתביו של עגנון בהערצה מוצהרת ונוגעת ללב,⁶ בבקיאות ובכישרון רבי הראיה. פרשנותו הקנתה לסיפורי עגנון הכרה בינלאומית וסללו דרך לדורות של חוקרים וקוראים.

מכל הפעמים שבהם הוגש עגנון לפרס נובל אתמקד באלה של קורצווייל שסופם שנשאו פרי.⁷ ב-1946 פנה שלמה זלמן שוקן⁸ לברוך קורצווייל כאל בכיר חוקרי עגנון וכאל רב-אמן בשפה הגרמנית, וכן כמבקר הבקיא בספרות עולם, וביקש ממנו לכתוב חוות דעת כנדרש לאקדמיה השוודית. חיבורו של קורצווייל נשלח לשטוקהולם בחתימתו של פרופסור שמואל הוגו ברגמן,⁹ וזאת משום שקורצווייל היה באותה עת מורה בבית ספר תיכון ולא בעל תואר "פרופסור", כנדרש. אפילו גלימת הדוקטור עדיין לא הונחה על כתפיו.

בשנת 1963 תורגם לשוודית סיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור" ובשנת 1964 יצא לאור תרגום המופת של קרל שטיינשניידר לאורח נטה ללון.¹⁰

באותה השנה חידש גרשום שוקן את יוזמת אביו זלמן שוקן ופנה לקורצווייל, שנשא כבר בתואר "פרופסור" ועמד בראש המחלקות לספרות עברית ולספרות משווה באוניברסיטת

בר-אילן. קורצווייל שלח לקרן נובל המלצה בגרמנית ובאנגלית להענקת הפרס לעגנון, שאליה גם צירף את המלצתו משנת 1947. הגשתו של קורצווייל נשאה בשנת 1966 את הפרי המיוחל. אמנם חבר ועדת פרס נובל לספרות, הנרי אולסון, הציע להעניק את הפרס במשותף לפאול צלאן ולנלי זק"ש המשוררת היהודיה גרמניה, אך אחרי דיונים החליטה הוועדה להעניק את הפרס לשי" עגנון ולנלי זק"ש במשותף.¹¹

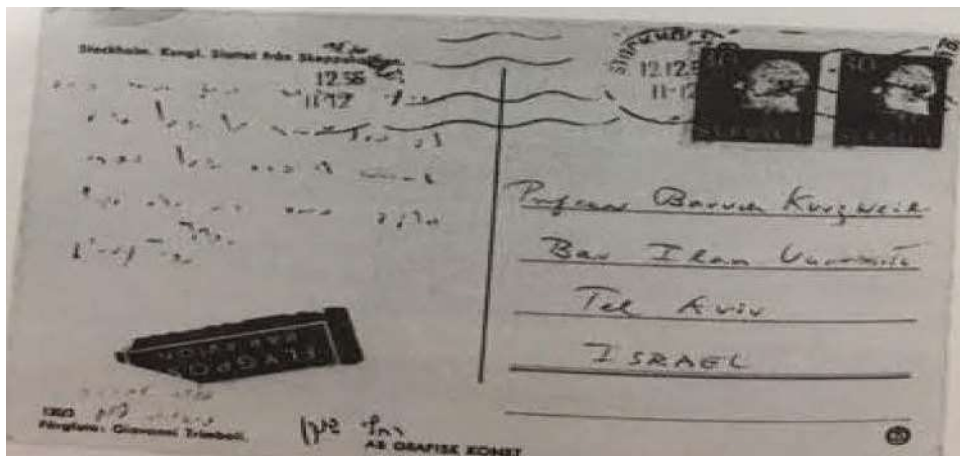
מן הראוי להקדים דברים אחדים על ברוך קורצווייל להצגת מערכת היחסים בינו לבין עגנון. קורצווייל, נצר למשפחת רבנים, למד במקביל ללימודיו בישיבה פסיכולוגיה וספרות באוניברסיטת פרנקפורט. ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה השלים מחקר לתואר השלישי על מחזהו של גתה פאוסט. בזמן ההמתנה לאישור קבלת התואר פרצה מלחמת העולם השנייה, וב-1939 הצליח קורצווייל ברגע האחרון לברוח מהתופת הנאצית בסיועם של פרופסור מרטין בובר ופרופסור הוגו ברגמן שדאגו לו לסרטיפיקט.⁹

קורצווייל היה אמור למצוא את מקומו באוניברסיטה העברית, אלא שמי ששלטו בתחום מדעי הרוח, ובראשם גרשום שלום ובני חבורתו, הדירו אותו ולא אפשרו לו להיות חלק מבין החוקרים והמרצים במבצר האקדמי היחיד דאז בארץ. הוא עקר אפוא לחיפה והתפרנס מהוראה בבית הספר התיכון "חוגים". הניתוק מן האקדמיה ומן ההוראה אקדמית הגיע לקיצו רק בשנת 1956 עם פתיחת אוניברסיטת בר-אילן. בסיועם של זלמן שוקן וידידיו הוזמן קורצווייל לעמוד בראש המחלקה לספרות עברית ולספרות העולם. ואכן, הוא התמסר בכל לבו לביסוס מעמדה של המחלקה לספרות עברית וספרות העולם הן כחוקר מעמיק והן כמורה דגול.

סמכותו הורגשה בכל פינה באוניברסיטת בר-אילן, וכל מעשיו לתועלת האוניברסיטה נעשו ללא שיקולים של יוקרה ותועלת. גם בעיני הציבור הפך קורצווייל לשם דבר בזכות מאמריו שהופיעו לעתים מזומנות מעל דפי עיתון הארץ. באותן שנים הוא העמיד ספרי מחקר, ספרי הגות וספר בענייני דיומא שלא נס ליחס עד ימינו.¹²

בתוך קלחת האירועים האקדמיים שבתוכה היה קורצווייל שרוי, הלכה והתחזקה ידידותו עם שי" עגנון ועם א"צ גרינברג. עניין לנו כאן לא רק באישים אלא גם באנשים, שנקלעו יחדיו בזמן ובמקום המכריעים ביותר בחייהם האישיים והקולקטיביים. עניין לנו לא רק בהישגים שקבעו קווי פסגות של כל אחד בתחומו אלא בכל המורכבות המתוחכמת, לטוב ולרע, של קשרים אישיים וכאלה שנבעו מקשרים ציבוריים תרבותיים ואקדמיים חורצי גורלות.

הקשרים בין קורצווייל לעגנון החלו בראשית שנות הארבעים, שנים אחדות לאחר בריחתו של קורצווייל חסר כל מהשלטון הנאצי לארץ. האיגרת של קורצווייל לעגנון בקובץ חילופי האגרות ביניהם מספטמבר 1943 מעידה על גורלם השונה של השניים.¹³ עגנון שלא ידע מחסור ונהנה מחסותו וממימונו של זלמן שוקן כדי שיתמסר לכתיבה, לצדה של רעיה מהאליטה של היהדות הגרמנית, שנודעה בנאמנותה הנדירה לביצור רווחתו הביתית ואשר הקדישה את חייה לפיענוח ולהעתקת כתבי היד הבלתי קריאים של מפעלו הספרותי.¹⁴

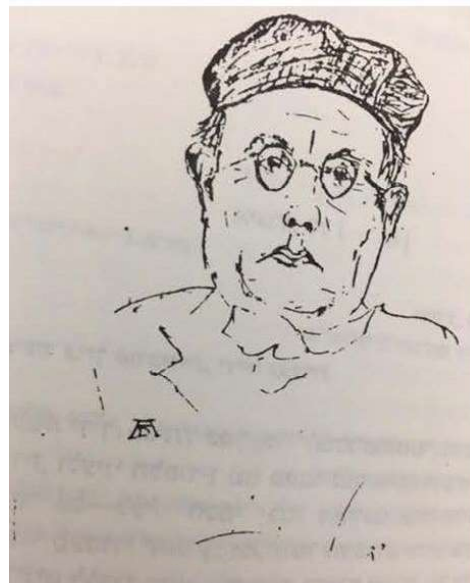
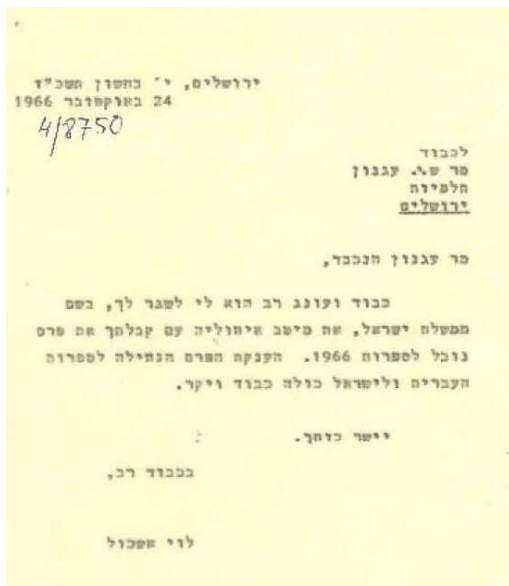

גלויה שנשלחה לברוך קורצווייל משטוקהולם, עם הענקת פרס נובל לעגנון, עליה חתומה רחלי שוקן המוסרת דרישת שלום בשם תיאודור שוקן.

כנגד זה, קורצווייל, כפליט מהתופת הנאצית, נאלץ להתמודד על פרנסתו כמי שהודר על ידי גרשום שלום¹⁵ מללמד באוניברסיטה העברית שהייתה באותם ימים המוסד האקדמי היחיד בארץ. כאמור, הוא התפרנס בדוחק משעות הוראה ארוכות ומפרכות בבית-הספר "חוגים" בחיפה שגזלו ממנו את מיטב זמנו ומרצו. אנו למדים על כך מאיגרת ששלח לעגנון¹³ ובה הוא מודיע לו שהנה הוא מחזיר לו עשר לירות מחצית חובו על ידי הגברת ד"ר רוזנפלד. בהזדמנות זו סיפר קורצווייל גם שקיבל את העבודה בבית הספר המקצועי על-יד הטכניון בחיפה.

ההתכתבות ביניהם שהחלה בשנת 1942 הגיעה לקיצה בדצמבר 1966, במכתב שכתב קורצווייל לעגנון, כמענה למכתב של עגנון לברכותיו הטלפוניות של קורצווייל, עם היוודע דבר זכייתו בפרס נובל. במכתבו עגנון מתנצל באופן ערמומי ומתווכח על קוצר יכולתו לנהל את השיחה הטלפונית כראוי תכף ומייד עם סיום התפילה ואמירת הפסוק "העושה שלום במרומיו". על כן הוא כותב לו ומדגיש שזכורים לו הדברים שהוא כתב עליו גם אלה שכתב לאקדמיה בשטוקהולם וזכורות לו הליכותיו עמו בכתב ובעל-פה כבן לוויה נאמן.

קורצווייל השיב לו ללא דיחוי. באיגרתו ציין שמאז החל לקרוא בכתביו ידע את מקומו בספרות העולמית. הוא מזכיר את חוות הדעת שכתב לוועדת הפרס כפרופסור באוניברסיטת בר אילן. זאת משום כבוד המוסד שמלבד עיתון הארץ כולם מתעלמים מכך. כוונתו כמובן לאותו "מבצר" ירושלמי בניצוחו של גרשום שלום, שהדיר את קורצווייל.¹⁵ בזה נסתיימה ההתכתבות מצדו של קורצווייל, והיא לא נתחדשה גם לא בעקבות הגלויה ששלח עגנון לקורצווייל משטוקהולם בשהותו שם עם פמלייתו לקראת טכס קבלת הפרס בוו הלשון: "ידידי הריני כאן אני כותב לך כאן מעירו של נובל ביום שנתנו לי פרס נובל והרי חלקך בזה רב ולא מעט".¹⁶

מימין: אוטופורטרט של ברוך קורצווייל, מצויר בסגנונו של דירר. משמאל: מכתב ברכה מראש הממשלה, לוי אשכול, עם היודוע הענקת פרס נובל לעגנון.

הקשרים הזרמטיים והמורכבים שבין השניים הגיעו למשבר בגלל כפיות טובה של עגנון כלפי פרשנו המסור עד כלות ברוך קורצווייל.

קורצווייל, שלא זכה למקום הראוי לו בקרב החוקרים של מדעי הרוח באוניברסיטה העברית סיפר לעגנון באיגרותיו על כאב ואכזבה עמוקים ועל סבל רב. הדרתו מן האקדמיה פגעה במעמדו, היא גזלה את הזמן שנדרש לו למחקר שנתבזז בהוראה לדרדקים. גם קידומו בסולם הדרגות האקדמי עוכב בשנים רבות, והוא לא קיבל את ההוקרה שהיה ראוי לה כחוקר פוריץ דרך.

עגנון מצדו הכיר היטב את חכמי ירושלים, ידע את עוולותיהם, לעג ובז להם. עדויות לכך בכתביו וגם באגרותיו.¹⁷ ואולם, עגנון רצה ליהנות משני העולמות: הוא ניסה כדרכו לקרבן את הקרבן ולתלות את הדבר בנטייתו לכאורה של קורצווייל להיות איש ריב ומדון. השיא הגיע כשנה לאחר הזכייה בפרס נובל. אותה עת הוכתה האקדמיה הירושלמית באופוריה שלווה בחגיגה רבתי שאליה לא הוזמן קורצווייל. עגנון שנענה כמובן להזמנה השתתף בחגיגה מבלי להלין על הדרתו של קורצווייל. למותר לציין את עצמת הפגיעה בקורצווייל, שיכול היה לזכות לרגע קט של ריהביליטציה אילו הזמינו עגנון לטקס ואילו דרש בשבחו של מי שסלל לו את הדרך אל הפרס.

קורצווייל כתב לעגנון את דעתו על כך והדגיש את עלבוננו מהבלגתו של עגנון. קורצווייל אמר אמנם שגם אילו היה מוזמן הוא לא היה משתתף בחגיגות, אך אמירתו לא פטרה את חכמי ירושלים מלהזמינו וגם לא פטרה את עגנון מלהתריע לפניהם על העלבון שנכרך באי הזמנתו של קורצווייל לחגיגת פרס הנובל. עגנון יכול היה לדרוש את השתתפותו של

קורצווייל בחגיגה ואפילו לאיים בויתור על השתתפותו שלו בחגיגה המדירה את "נאמן כתביו" כלשונו.¹⁸ בעקבות האירוע הגיע עגנון במונית מיוחדת מירושלים לביתו של קורצווייל בשיכון הפרופסורים בבר אילן כדי לפייס אותו.¹⁹ קורצווייל שלא היה מעוניין בכיקורו של עגנון בביתו עקב בוגדנותו, מצא דרך מחוכמת לפטור את עצמו משיחה כלשהי עם עגנון וגם לשים קץ באופן חד משמעי לקשר אתו לצמיתות.

קורצווייל ידע שעגנון נהג תמיד להגיע מירושלים לביתו בשיכון הפרופסורים של אוניברסיטת בר-אילן במונית שחכתה לו כל שעות הביקור כדי להחזירו לביתו. הוא גם הבין שלאחר נסיעה ארוכה מירושלים לרמת-גן יזדקק עגנון להתפנות בחדר הנוחיות. על האסלה בביתו חיכה לעגנון שלט, ועליו המילים: **על האסלה הזו יושב כפוי תודה**. ואמנם, בראותו את השלט עזב עגנון במהירות את בית קורצווייל וחזר לירושלים במונית שחיכתה לו ליד הבית. כך הצליח קורצווייל להבהיר לעגנון מבלי להחליף אתו מילה שאין הוא רצוי ולא יהיה רצוי עוד בדל"ת אמותיו. ואכן עגנון עזב את הבית נסער והשניים לא שבו להתראות או להשתמע עד עולם.

אני עצמי ראיתי את הכתובת על הקיר, בטרם סיידה מרגוט קורצווייל את הקיר בסיד לבן, וראיתי גם את הכאב והאכזבה של קורצווייל שאותם לא הצליח להעלים חרף השתיקה. ידידי הפרופסורים צבי לוז ויהודה פרידלנדר העידו שהם ידעו על כך, מפי פרופ' ברוך קורצווייל או מפי מרגוט רעייתו.

באיגרותיו לאצ"ג התייחס קורצווייל לכפיות הטובה והבוגדנות של עגנון בכאב ובכעס הדוקים, ובאחת האגרות הוא מחק ושינה את הכתוב מ"האדם עגנון" ל"הסופר עגנון".²⁰ באיגרת לאצ"ג הוא כתב: "האמן עגנון עולה בגדולתו על האיש עגנון".²⁰ זה המעט מקורותיה של ידידות חד צדדית וכפיות טובה מצדו של סופר גאוני לחוקר והוגה דעות גאוני, רב השראה ופורץ דרך. עד כאן רק חלק מהידוע לי על הדרך לפרס נובל לספרות עברית, וזה גם חלק מהפרשות הכאובות שהייתי עדה להן.

הערות

1. על פי ידיעה בעיתון **הארץ** מיום 13.1.2017 התייצב דן לאור בכניין האקדמיה השבדית בשטוקהולם והיה הראשון שחזה בהסרת החיסיון על דיוני הוועדה שבחרה בסופר (ש"י עגנון) ובמשוררת (נלי זק"ש) לפרס נובל לשנת 1966.
2. כן ראו בנידון צילומים של המכתבים השמורים בארכיון משרד החוץ וחלקם מופיעים כאן.
3. הספר **תמול שלשום** יצא בגרמנית בתרגומו של קרל שטיינשניידר ובסיועו של טוביה ריבנר. 4. ראו בנידון: ליליאן דבי גורי, דברי הקדמה, עמ' 7-10 לספר **קורצווייל, עגנון, אצ"ג חילופי איגרות**, ההדירה בצרוף הקדמה והערות ליליאן דבי גורי, מכון קורצווייל הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1987. להלן: ספר האיגרות.
5. הכוונה לחוקרים: ג' קרוינקר, מ' ליפשיץ, וד' סדן.
6. ראו בנידון: **ספר האיגרות**, עמ' 87-88 איגרת 83 ואיגרת 84.
7. האוניברסיטה העברית מטעמיה שלה הגישה ביזמתה ב-1951 את מועמדותו של עגנון לפרס, ללא הצלחה. ההגשה לוותה בפמליה של מלווים ומקורבים לשטוקהולם. הצרמוניות גרמו לעגנון, שיצא לשטוקהולם לפגישות

הללו כדי לקדם את ענייני הענקת הפרס, ללקות בלבו, והוא נזקק לאשפוז לשבועות אחדים. כאן ראוי לציין שכלל ההגשות של עגנון לפרס נובל מצוי בעדותו של דן לאור, שהצליח למצוא בארכיון פרס נובל בשטוקהולם ביום הראשון של תום חמישים שנות החיסיון. כנאמר בהערה מס' 1 לעיל.

8. מי שהקים את **הוצאת שוקן** ורכש את עיתון **הארץ**. חבר ומצנט של עגנון גם יזם ותמך בכל הכרוך בהגשתו של עגנון לפרס נובל.

9. פרופ' שמואל הוגו ברגמן ופרופ' מרטין בובר הצליחו בסוף שנת 1939 לשלוח סרטיפיקט לברוך קורצווייל לעליה מגרמניה הנאצית לארץ. זאת מייד עם אישור הדיסרטציה על פאוסט לגתה.

10. המתרגמים של **אורח נטה ללון** הם קרל שטיינשניידר בסיועו של טוביה ריבנר. כנאמר כאן בהערה 3.

11. כאן אעיר שבשנת 1968 זכה יצחק שבביס זינגר, סופר ורב-אמן גאון בידיש בפרס נובל. כך שתוך שנתיים, בין 1966-1968 זכה העם היהודי בארצו ובפזורה אחרי השואה להגיע להכרה בינלאומית בכלי ביטוייו הלשוניים והספרותיים בעברית, בידיש ובלעז. לימים התעבתה רשימת הסופרים היהודים כותבי ה לעז, שזכו בפרס נובל. ראו בנדון רשימת הסופרים היהודים שזכו בפרס נובל לספרות עד ימינו.

12. **מסכת הרומן**, שוקן, 1953. **ספרותנו החדשה: המשך או מהפכה**, שוקן, 1959. **ביאליק וטשרניחובסקי: מחקרים בשירתם**, שוקן, 1960. **מסות על סיפורי ש"י עגנון**, שוקן, 1962. **בין חזון לבין האבסורדי: פרקים לדרך ספרותנו במאה העשרים**, שוקן, 1966. **במאבק על ערכי היהדות**, שוקן, 1969. **מסכת הרומן והסיפור האירופי**, ההדיר והקדים מבוא והערות יהודה פרידלנדר, שוקן, 1975. **לנוכח המבוכה הרוחנית של דורנו**, פרקי הגות וביקורת, ערך והקדים מבוא משה שוורץ, אוניברסיטת בר-אילן, 1976. **הדרמה האירופית**, פרקי מחקר ומסה, ערכו יעקב אברמסון וחיים שוהם, אוניברסיטת בר-אילן, 1979. **חיפוש הספרות הישראלית**, מסות ומאמרים, ערכו צבי לוז וידידה יצחקי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1982. **חילופי איגרות: קורצווייל, עגנון, אצ"ג**, ההדירה וצירפה הקדמה והערות ליליאן דבי-גורי, מכון קורצווייל, אוניברסיטת בר-אילן, 1987. **מחיצת לתחום - דברי פולמוס וסאטירה מענייני דיומא**, ערך יעקב אברמסון, כרמל 1998. **הנסיעה וסיפורים אחרים**, עם עובד, תל אביב, 1972.

13. ראו **ספר האיגרות**, איגרת 1, עמ' 13.

14. עגנון פגש את אסתר מרכס במינכן, הם נישאו בשנת 1920 חרף התנגדותו של אביה הבנקאי, גאורג מרכס, שלא ראה בעין יפה את נישואיה ליהודי מן המזרח ("אוסטיודה") שפרנסתו על הכתיבה. שם החיבה של אסתר מופיע בכותרת קובץ חילופי המכתבים ביניהם **אסתרליין יקירתי**, שראה אור לאחר פטירתו של עגנון. אסתר הייתה הקוראת הראשונה של כתבי עגנון. היא פענחה את כתב ידו, הביעה דעתה על הכתוב, הקלידה וגם הגייה את הכתוב.

15. ראו **ספר האיגרות**, איגרת 84, עמ' 88. זה המקום להעיר שמחלוקת נוקבת הייתה לקורצווייל עם גרשם שלום. בסדרת מאמרים שנתכנסה לימים בספרו **במאבק על ערכי היהדות**. קורצווייל הדגיש את היומרה של שלום לבנות במחקריו על השבתאות נרטיב התואם את הצרכים הרוחניים של הציונות החילונית. נראטיב שנועד לחזק את הטענה שחילון העם היהודי לא היה תוצאה של השפעת התרבות האירופאית אלא פרץ מתוך מסורות ישראל. גרשם שלום התעלם ממאמריו הנוקבים של קורצווייל ונטר לו על כך. הוא הדיר אותו מהחוגים הירושלמים.

16. ראו **ספר האיגרות**, איגרת 85, עמ' 89. כן ראו כאן, נספח להערה זו.

17. זיוה שמיר, **שירה חדשה, מה זאת אהבה, על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון**, ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016. וכן: זיוה שמיר, **מאורח לאויב: עגנון מהרהר על ביאליק**, ספרא והקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2017.

18. ראו **ספר האיגרות**, איגרת 76, עמ' 81-82, ואיגרת 84, עמ' 88. וראו כאן נספח להערת שוליים זו, איגרת 60, עמ' 66.

19. זו עדות אישית שלי שיש לה גם סימוכין מפי עמיתיי במחלקה - צבי לוז ויהודה פרידלנדר.

20. ראו **ספר האיגרות**, איגרת 54 ואיגרת 55, עמ' 143-145. כן ראו ישורון קשת, "זה לי כ"ו שנים שאני מכיר את עגנון, ומעולם לא שמעתי מפיו דבר שאינו טבול בצביעות", **הארץ**, תרבות וספרות, 14.6.2019.